

Orcid: 0000-0003-0952-4452

Lamiyə Rəhimova
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lamiarahimova75@gmail.com

XVII-XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI ƏDƏBİYYATININ FORMA VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Hər bir ölçü, vəzin özünə uyğun şeir forması və janr yaradır. İslamın qəbulu ilə türk ədəbiyyatında yeni vəzin və ölçü vahidləri özünə yer edərək müxtəlif dövrlərdə klassik ədəbiyyatı öz ağışına almışdır.

XVII-XVIII əsr Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatı ciddi dəyişikliklər əsaslı yeniliklərlə, ədəbi hadisələrlə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə ənənəçilik və navatorluq kimi iki təmayülün özünü büruzə verdiyini görürük. Əruz ölçüsü ilə yazılan qəzəl, qəsidə, müləmmə, tərkibbənd, tərcibənd, məsnəvi, rübai, qitə müxəmməs, mürebbe kimi şeir formaları bu əsrlərdə də xüsusən klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərində öz aktuallığını qorumaqla yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatından gələn heca vəzinli qoşma, gəraylı, varsağı və bayatların da istifadə edildiyini görürük. Bu əsrdə qəsidə və məsnəvilər nisbətən arxa plana keçərək yerini müxəmməs, qəzəl, müsəddəs o cümlədən qoşma, gəraylı, təcnislərə vermişdir. Bunun da ən böyük səbəbi navatorluq istiqamətinin təmsilçilərinin əsasən folklor janrlarından qoşma, klassik şeir janrlarından isə müxəmməs formasından istifadə etmələridir. Əsasən məhəbbət və gözəllik mövzusunda qələmə alınmış şeirlərdə, XVIII əsr ədəbiyyatının yenilik göstəricisi sayılan tarixi mənzumələrdə, məişət həyatını, ictimai varlığı və ona münasibəti əks etdirmək üçün müxəmməs janrının imkanlarından istifadə edilirdi. Hətta bəzən bu əsrdə müxəmməs qəzəli, bəzən də məsnəvini də əvəz edirdi. Bu dövrün janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən tarixi-epik poemaları və mənzum publisistikanın qiymətli nümunələrindən sayılan qəsidə şeir forması ilə yazılmış ərizələri unutmamaq lazımdır.

Açar sözlər: bəşəriyyət, klassik, poetik forma, xalq ədəbiyyatı

Lamiyə Rəhimova

FORM AND GENRE FEATURES OF AZERBAIJANI AND OTTOMAN LITERATURE OF THE 17TH-18TH CENTURIES

Abstract

Each meter and rhythm creates a unique verse form and genre. With the adoption of Islam, new rhymes and metres appeared in Turkish literature, which eventually replaced the classical literature of different periods.

Azerbaijani and Ottoman literature of the XVII-XVIII centuries attracts attention with significant changes and literary events. In this period, we see that two trends are emerging, such as traditionalism and innovation. Such poetic forms as ghazal, qasida, mulamma, terki band, tarjiband, masnavi, rubai, kita, muhammas, murebbe, written in Aruz, retain their relevance even in our age, especially in the works of representatives of classical literature, and such syllabic verses as Goshma, Geraaly, Varsagi from oral folk literature. Such poetic forms as ghazal, qasida, mulamma, terki band, tarjiband, masnavi, rubai, kita, muhammas, murebbe, written in aruz, retain their relevance even in our age, especially in the works of representatives of classical literature, and such syllabic verses as qoshma, gerayli, varsağı and bayatı from folk literature. In this century, kasidas and masnavis were relegated to the second plan, giving way to muhammas, ghazals, musaddas, including goshma, garayli and tajnis. The main reason for this is that the representatives of the innovative direction mainly use the form of goshma from folklore genres, and the form of muhammas - from the genres of classical poetry. The possibilities of mukhammas genre were used

to reflect domestic life, social existence and attitude towards it in the poems written mainly on the theme of love and beauty, and in the historical poems, which are considered to be an indicator of innovation in the literature of the 18th century. Even sometimes in this century mukhammas replaced ghazals and sometimes masnavis. When talking about the genre features of this period, we should not forget the historical-epic poems and the petitions written in the form of ghazal, which are considered valuable examples of verse journalism.

Key words: humanity, classical, poetic form, folk literature

İslamın qəbulu ilə türk ədəbiyyatında yeni vəzin və ölçü vahidləri özünə yer edərək müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatda özünə yer etmişdir. İslam dininin yayılmağa başladığı dövrlərdən epik şeirdə ərəb-fars təsiri güclənir, epik əsərlərin formasında, şəkli xüsusiyyətlərində və adlanmasında da bu cəhət özünü göstərirdi (Səfərli, 1982: 9).

XVII-XVIII əsrlər Osmanlı imperiyasının siyasi, iqtisadi və sosial sahədə tənəzzülü, ədəbiyyatın isə yüksəliş və inkişafının davam ilə əlamətdardır. Müəyyən bir ənənəyə bağlı olan, onun formalaşmasını və inkişafını həmin ənənənin müəyyən etdiyi meyarlar və ölçülər çərçivəsində təmin edən klassik ədəbiyyat, xüsusən XVII əsrdə forma, məzmun və şeirə tətbiqi baxımından inkişafını tamamlayaraq mükəmməl bir səviyyəyə çatmışdır. Belə ki, yüksək estetik dəyərlərə malik əsərlər ərsəyə gətirə biləcək qüdrətdə şairlər yetişdirməsi, türk dilinin tam mənada poeziya dili olma hüququ qazanmasını təmin edən mühüm amillərdən olmuşdur. Bundan başqa, istər Osmanlı sultanlarının, istərsə də Səfəvi şahlarının elmə və sənətə xüsusi diqqət yetirmələri, alimi, şairi, sənətkarı qorumaq siyasətlərini əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi bu dövrdə də davam etdirmələri elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi təsir etmişdir. Bu əsrdə Sultan I Əhməd "Bəxti", Sultan II Osman "Fərisi", IV Murad "Muradi" və IV Mehmed isə "Vefayi" təxəllüsü ilə, Səfəvi hökmdarlarından I Şah Abbas, II Şah Abbas, II Uğurlu xan Ziyad oğlu Qacar (1702-1738) kimi padşahların da özləri şeir yazmış və sənət adamlarını qorumuşdurlar. Bu səbəbdən də türk ədəbiyyatı əsrin mənfə hadisələrindən çox təsirlənməmiş və inkişafını davam etdirmişdir.

Bu əsrlərdə Osmanlı-türk şeiri, son zamanlara qədər həmişə nümunə götürdüyü İran poeziyasını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından üstələmişdir. Ancaq buna baxmayaraq bəzi şairlər İran poeziyasına maraq göstərməyə davam edərkən, bəziləri özlərini iranlı həmkarları səviyyəsində görür, əsərlərində daha çox həmvətənlərini təbliğ edirdilər. XVII-XVIII əsr anadilli abidələrin tədqiqi göstərir ki, Azərbaycan dili bu dövrdə ədəbi dil kimi yüksək mərhələdə olmuşdur. Düzdür azərbaycanlı şairlər fars dilini ana dilləri kimi bilir və bu dildə qiymətli əsərlər ərsəyə gətirirdilər. Ancaq bu dövrdə öz doğma dillərində dəyərli əsərlər yazan şairlərimiz də az olmamışdır. Şairlər əvvəlki əsrlərə nisbətən bu dövrdə cəmiyyətdə baş verən hadisələrə biganə qalmamış, onların daha çox ictimai-siyasi mövzulara diqqət yetirmələri ədəbiyyatda sosial tənqidin ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur. Nəfi (öl.1635), Nevizadə Ətəyi (öl.1635), Nəbi (öl.1712), Sabit (öl.1712) kimi şairlərin cəmiyyət problemlərini daha çox əsərlərində əks ettirmələri bu dövr poeziyasının ümumi xarakterini müəyyən etməkdə təsirli amillərdən olmuşdur. Bu dövrdə lirikada klassik üslubla yanaşı "səbki-hindi", "hikəmi tərz" (didaktik) və "məhəlli üslub" (xəlqilik) geniş yayılmışdır. Qəzəl mənzum formasına üstünlük verən klassik üslubun nümayəndələri canlı və axıcı üslubdan istifadə etməklə şeirə təbiilik gətirmişlər. Maraqlıdır ki, dövrün bəzi xalq şairləri dil, üslub və ahəng baxımından klassik türk poeziyasına yaxınlaşdığı kimi, divan ədəbiyyatı nümayəndələrinin bir qismi də heca vəznə ilə əsərlər ərsəyə gətirirdi. Divanlarda klassik formalarla yazılmış şeirlərlə yanaşı, heca ölçüsü ilə yazılmış qoşma və şərqlər, xalq ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında isə dərin məzmunu ilə seçilən qəzəl, qəsidə, məsnəvi, tarix kimi şeir formaları ilə qarşılaşırıq. Məsnəvilər bu əsrlərdə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə olduqca azdır. Qoşa qəhrəmanlarla məhəbbət və macərə məsnəviləri nüfuzdan düşmüş, dini-mistik məsnəvilər də əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli azalma olmuşdur. Bunun müqabilində realist məsnəvilərin sayı əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyləm artmışdır. Divan şeirinin ənənəvi məhəbbət, mistisizm, rintlilik və təbiət kimi mövzuları ilə yanaşı hələ ötən əsrlərdən artmağa başlayan xəlqilik üslubunun təsiri ilə şairlər daha çox realist mövzulara yönəlməyə üstünlük verirdilər. Dövrün məsnəvilərində təsəvvüfi mövzuları ələ alan əsərlərlə az sayda qarşılaşırıq. Buna müqabil Nədim (öl.1730), Əndərunlu Fəzil (öl.1810) kimi şairlərin daha realist əsərlərini görürük.

Yeni, orijinal bənzətmələr, qeyri-adi məzmunlar divanlarda qeyri-ənənəvi deyimlərin sayını ciddi şəkildə artırmışdır. Qəsidə şeir formasını özündən əvvəlki forma, dil, ifadə və üslub xüsusiyyətlərindən

fərqli bir şəkildə inkişaf etdirən Nəfi, qəsidənin nəsib və mədhiyə bölümünü əvvəlki əsrlərə nisbətən qısaltmış, xüsusilə, fəxriyyə hissəni genişləndirmişdir. Hətta nəsib hissəsini tamamilə çıxarıb birbaşa fəxriyyə ilə başlayan mədhiyyələr yazaraq “Səbki-hindi” qəsidələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan fəxriyyəni ön plana çıxarmışdır. Beləliklə, Nəfi qəsidə mənzum formasının tarixi inkişafına da təsir göstərmişdir. Nəfinin qəsidə formasına gətirdiyi başqa bir yenilik də qəsidələrində özünü başqa şairlərdən ayrı tutması, öz şəxsiyyətini ortaya qoymasındadır. Digər tərəfdən, Nəfinin ən diqqət çəkən cəhəti şeirlərində, xüsusən qəsidələrində ahəngdən, yəni musiqidən müvəffəqiyyətlə istifadə etməsidir. Osmanlı-türk ədəbiyyatında Nəfinin 59 qəsidəsini, Şərif Sabrinin (öl.1646) bu şeir forması ilə yazılmış əsərlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Yeri gəlmişkən bu dövrdə Nailinin 35, Nabinin 7-si dini mövzuya həsr olunan 32, Nədimin 38, Şeyx Qalibin (öl.1799) 2-si nəət olmaqla 29 qəsidəsinin olduğunu qeyd etməliyik.

Ən az 9, ən çox isə 99-100 beytdən ibarət olan və qəzəl kimi aa ba ca.. şəklində qafiyələnən qəsidə şeir forması Azərbaycan ədəbiyyatında bu dövrdə “...demək olar ki, əhəmiyyətini itirmişdir” (Dadaşzadə, 1980: 174). Azərbaycan ədəbiyyatında Osmanlı sahəsində ərsəyə gəlmiş qəsidələrdən fərqli olaraq XVII əsrdə “nəsib, mədhiyyə, fəxriyyə, dua ardıcılığına riayət edilməmiş, şeirlər əsasən bir mövzuya – Tanrının, peyğəmbərin, həzrəti-Əlinin, hökmdarların, yüksək vəzifəli şəxslərin mədhi, təbiətin gözəlliyinin, ayrı-ayrı hadisələrin təsvirinə həsr edilmişdir (Kərimov, 2011: 263). Anadilli ədəbiyyatın bu dövründə Məsihi (1656), Sadiqi (öl.1610), Tərzi Əfşar (öl.1679), Məczub (öl.1652), Əmani (öl.1610), Səfiqulu bəy Şamlu (Səfi) (öl.1680) kimi təmsilçilərin qəsidə yazdıqları bilinməkdədir. Məhəmməd Əmaninin Həzrəti-Əli üçün 2, Şah Təhmasibə 1, I Şah Abbasın mədhinə həsr olunmuş 2, baharın gəlişinin təsvirinə həsr olunmaqla ümumilikdə 7 qəsidəsi olduğu bilinməkdədir. Sadiq bəy Əfşarın təbiətdə baş verən dəyişiklikləri, qışın gəlişini təsvir edən 43 beytlik şitaiyyəsi, Həzrəti-Əlini mədh edən 9 beytlik, qürbətdəki vəziyyətinin şərhinə həsr edilmiş 16 beytlik, I Şah Abbasın mədhinə həsr edilmiş 18 beytlik, təbiətin gözəlliklərindən bəhs edən 37 beytlik qəsidəsi Azərbaycan ədəbiyyatının qəsidə janrında yazılmış parlaq nümunələrindəndir. Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poemasının əvvəlinə və sonuna əlavə edilmiş I Şah Abbasın və Şah Səfinin mədhinə həsr olunmuş digər şeirlərlə yanaşı, 5 qəsidəsi də yer almışdır. Tərzi Əfşarın bilinən ana dilli şeirləri arasında 1 qəsidəyə təsadüf edilir. Vəhid Qəzvininin (öl.1699) birincisi 12 beyt, ikincisi 50, üçüncüsü isə 27 beytdən ibarət olan 3 qəsidəsi vardır. Məczub Təbrizinin və Səfiqulu bəy Şamlunun anadilli şeirləri arasında hər birinin 15 qəsidəsi vardır. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında isə daha çox iki qəsidədən bəhs edilməkdədir. Biri saray şairi Mirzə Əbdülrəzzaq Nəşə (öl.1775) tərəfindən Nadir şahın əmri ilə qələmə alınmış qəsidədir. Tədqiqatçının bildirdiyinə görə, Nəcəf şəhərində həzrəti Əlinin məqbərəsinin baş qapısının tağına qabartma üsulu ilə yazılmışdır (Dadaşzadə, 1980: 174).

Türk ədəbiyyatına qəzəl XIII əsrdə fars ədəbiyyatından keçib. Molla Cami (öl.1442), Şirazlı Ürfi (öl.1591), Təbrizli Saib (öl.1676) və Buxaralı Şövkət (öl.1700) türk ədəbiyyatına da təsir etmiş böyük qəzəl şairləridir. Anadolu ədəbiyyatı sahəsində yazılan ilk qəzəllərin daha çox dini, əxlaqi və mistik mövzulardan bəhs etdiyi görünür. XIV əsrdən başlayaraq Qazi Bürxanəddin (öl.1398), Nəsimi (öl.1417) və Əhmədi (öl.1413) ilə inkişafını davam etdirən qəzəl janrı XV əsrdə Əlişir Nəvai (öl.1501), Şeyxi (öl.1429), Əhməd Paşa (öl.1497), Necati (öl.1509) və digər şairlərin əsərləri ilə mükəmməllik əldə etmişdir. Zati (öl.1546), Xəyalı bəy (öl.1557), Nevi, Ruhi Bağdadi (öl.1605) XVI əsrin məşhur qəzəl şairləri olmuşlar. Bu əsrdə qəzəl şeir forması Osmanlı-türk ədəbiyyatında Baki (öl.1600), Azərbaycan ədəbiyyatında isə Füzuli (öl.1556) ilə öz zirvəsinə çatmışdır. XVII əsrdə hind üslubu təmsilçisi Saib Təbrizinin təsiri ilə qəzəl yeni incəlik və zəriflik qazanmış, əsrin sonlarında Nabinin gətirdiyi “hikəmi üslub” ilə inkişafını davam etdirmişdir. XVIII əsrdə Nədim zövq və şövlə, Şeyx Qalib mövləvi həssaslığı ilə böyük qəzəl şairləri olmuşdur. Lirik hissələrin və fəlsəfi duyğuların ifadəsi üçün əlverişli şeir forması olan qəzəl ilə XVII-XVIII əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyat nümayəndələrindən Murtəzaqulu xan Zəfər, Qövsi, Vəhid Qəzvinini, Ağca Məsihi, Nişat (öl.1740), Arif Təbrizi (öl.1805), Arif Şirvani (öl.1866), Molla Pənah Vaqif (öl.1797), Vidadi (öl.1809), Osmanlı ədəbiyyatı sahəsində Şeyxülislam Yəhya (öl.1643), Şeyxülislam Bəhayi (öl.1653), Fəhimi-Qədimi (öl.1647), Cövri (öl.1654), Vəcdi (öl.1661), İsməti (öl.1665), Naili (öl.1666), Nəşəti (öl.1674) kimi şairlər qiymətli əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Şeyxülislam Yəhyanın 384, Cövrinin 271, Nailinin 390, Nəfinin 119, Nabinin 851, Nədimin 159, Şeyx Qalibin 331, Əmaninin 221, Zəfərin 114, Məczubun 95, Sadiq bəy Əfşarın 40, Məlik bəy Avcının 63, Valinin 38, Rəhməti-Təbrizinin 25, Saib Təbrizinin 18, Vaiq Qəzvinini və Şükürinin hərəsinin 11, Mirzə Saleh Təbrizinin 4, Səfinin 3 Murtəzaqulu Sultan Şamlunun 7, Təsir Təbrizinin 9, Müsahib Gəncəvinin 4, Kəsbi və Şüğlinin 2, Rövnaqinin 1 qəzəli olduğu bilinməkdədir. XVII əsrdə “türkdilli nəzirələr əsasən Füzuli və Nəvai qəzəllərinə yazılırdı” (Kərimov, 2011: 262). Əmməni, Sadiqi,

Zəfər Əlişir Nəvai şeirlərinə, Sadiqi, Əmməni, Rəhməti, Vəhid, Saib, Qövsü, Mövci, Mirzə Saleh Təbrizi, Təsir Təbrizi, Şükri Əhməd Nədim və Məhəmməd Füzuli qəzəllərinə nəzirə yazmışlar. Şükri və Qövsinin Baqiyə yazmış olduqları nəzirə də maraqlıdır. Müsəmmət qəzəl tərzində Qövsinin (9 beytlik) və Əmməninin hər birinin 1 qəzəli bilinir.

Ərəb dilində “ziyadə” kökündən olan “əlavə edilmiş, artırılmış” mənasında olan müstəzad şeir forması əsasən MəfUlü, məfAİlü, məfAİlü, fəUlün qəlibi ilə yazılaraq hər misranın altına fəUlün cüzləri ilə yazılmış qısa bir misra əlavə edilirdi. (Pala, 2018: 33) Əlavə olunan bu misraya “ziyadə” deyilir. Tədqiq olunan dövr anadilli poeziyamızda formaca qəzələ yaxın olan müstəzad janrında yalnız Əmməni, Zəfər və Məlik bəy Avcının yazdığı üç kiçik nümunəyə rast gəlirik (Kərimov, 2011: 268). Müstəzadın bildiyimiz aaaa, bbbb, ccaa və s. qafiyə düzülüşünə bənzəməyən, daha fərqli formasına XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərində xüsusilə Vaqifin əlimizə çatan beş müstəzadında görürük. Məmmədəğa Sultanov Azərbaycan qəzetində nəşr etdirdiyi “Vaqifin sənətkarlığına dair bəzi qeydlər” məqaləsində “Onlar məlum ənənəvi müstəzadlardan fərqlənən yeni formalara malikdirlər”, onları “müstəzadi-qəzəl, müstəzadi-müxəmməs, müstəzadi-müsəddəs tərci, müstəzadi-müəşşər adlandırmaq olar” (Dadaşzadə, 1980: 178) deyər qeyd etmişdir.

Nailinin 1, Nədimin, Ərzurumlu İbrahim Həqqinin, Qalib Dədənin hər birinin 2 müstəzadı olduğu qaynaqlarda bildirilir.

Lüğəvi mənası “parça” olan, 9-10 beytdən ibarət olmaqla yanaşı mətlə və məxləs beyti olmayan, qəzəldə olduğu kimi qafiyələnən şeir növü olan qitə janrında Əmani, Sadiqi, Zəfər, Tərzi, Vəhid, Mirzə Salehin şeirləri vardır. Qitələr qəzəllərdən mövzu etibarilə fərqlilik göstərir. Belə ki, qəzəllərdə əsasən eşq-sevgi mövzuları işləndiyi halda, qitələr daha çox təsəvvüfi, fəlsəfi düşüncə, dünya görüşü, mədhiyyə, həcviyyə kimi ictimai məsələləri əhatə edərək tarixi hadisələrin əksini də özündə əxz edirdi. XVII əsrin sonlarında Nabi 150 dən çox, Sabit 70, Nədim 26, Mehmed Əmin Bəliq 58, Qalib Dədə 49 qitə yazmışdır. Əvvəlki əsərlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də müxtəlif mövzularda bir çox məsnəvilər yazılmağa davam etmişdir. Yazılı məsnəvilərin oxucunu məlumatlandırmaq və maarifləndirmək məqsədi ilə daha çox dini, əxlaqi və mistik mövzularda olduğu görünür. Bu dövrdə meraciyyə, mövlud və hilye növlərinin mühüm nümunələri verilmişdir. Bu dövrün məsnəvilərində ən diqqətçəkən məqam realist çalarlara əsaslanan ictimai məsələlərin yer alması və yerli ünsürlərin ön plana çıxarılmasıdır. Xüsusilə şəhrəngiz, mədhiyyə kimi janrlarda şairlərin şəxsən şahidi olduqları dövrün ictimai-mədəni mənzərələrinə, məhəllə mövzularına yer verilməsi, cəmiyyət və həyat təsvirlərinin geniş yer alması mühüm yenilikdir. Bu cür meyil əvvəlki dövrlərin məsnəvilərindən fərqli bir anlayışın inkişafına zəmin hazırladı. Digər tərəfdən, Osmanlı İmperiyasının bu əsrdə siyasi, iqtisadi və sosial sahədəki mənfəətçi və ədəbiyyatda yeni axtarışlara üz tutmaq istəyi bu dövrdə klassik məsnəvi mövzularının tələb olunmamasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən didaktik və dini əsərlər cəmləndiyi halda, məhəbbət mövzulu məsnəvilərin həm sayında, həm də çeşidində böyük azalma diqqət çəkir. Bununla belə, “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Vamıq və Əzra”, “Mehri və Vəfa”, “Hüsnü dil” kimi klassik məsnəvilər və “Şəmü Pərvanə”, “Məntiqi-əsrar”, “Qəmzəvü dil” kimi nümunəvi əsərlər yazılmışdır. Bu tip əsərlər sayca azdır və ötən əsrlərdəki nümunələrlə müqayisədə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından kifayət qədər zəifdir. Bu dövrün məsnəvilərinin əvvəlki əsərlərdə yazılanlardan daha qısa olması da diqqət çəkir. Diqqətəlayiqdir ki, saqi, içki, qədəh, aşiq, saz, məclisdən və onun ədəbindən bəhs edən saqınamələr bu dövrdə kifayət qədər çox yazılıb. XVII əsr anadilli ədəbiyyatımızda Fə dai, Əmani, Məsihi, Zəfər və Vəhidin əsərləri arasında məsnəvi janrının öz yeri vardır. İran ədəbiyyatından türk ədəbiyyatına sirayət edən məsnəvi janrının Türk ədəbiyyatında ilk uzun nümunəsi XI əsr Yusif Has Hacibin “Qutatqu-bilik” əsəridir. Fədainin “Bəxtiyarname” əsəri, Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poeması, Sadiq bəy Əfşarın 42 beytlik, Vəhid Qəzvininin 140 beytlik “Saqınamə”ləri, Zəfərin müxtəlif mövzulu məsnəvi janrında yazılmış 3 şeiri və Əmaninin məsnəviləri maraqlıdır. “Əmaninin ədəbiyyat tariximizdəki ən başlıca xidmətlərindən biri anadilli mənzum hekayə janrının əsasını qoymasından ibarətdir” (Kərimov, 2011: 271). Türk ədəbiyyatında XVII əsrdə məsnəvi şeir formasından istifadə edən Qənizadə Nadiri, Nevizadə Atai, Nabi və Sabiti göstərə bilərik.

Məhz Nadiri (öl.1627) “Divan”ından çox “Meraciyyə” qəsidəsi və “Şahnamə” məsnəvisi ilə tanınmışdır. Nevizadə Ətainin “Xəmsə”si, Ədirnəli Güftinin (öl.1677-78) məsnəvi şeir forması ilə qələmə aldığı “Təşrifətüş-şüəra” təzkirəsi maraqlıdır. Nabinin “Xeyriyyə”, “Xeyrabad”, “Surnamə” kimi məsnəvilərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sabit “Zəfərnəmə”, “Ədhəm və Hüma”, “Bərbərnəmə”,

“Dərənəm” “Əmrulley” məsnəvilərinin müəllifidir. XVIII əsrdə isə Nəhifi, Şeyx Qalib, Sünbülzadə Vehbi, Əndərənlu Fazil bəlli-başlı məsnəvi şairləri kimi qarşımıza çıxır. Müxtəlif janrdə yazdığı əsərlərlə yanaşı Nəhifi, Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sini türk dilinə tərcümə etmişdir. Şeyx Qalibin təsəvvüfi mövzulu “Hüsnü Eşq” əsəri, Sünbülzadə Vehbinin “Şövrəngiz” və “Lütviyyə” məsnəviləri, Əndərənlu Fazilin “Xubannamə”, “Zənnamə”, “Dəftəri-eşq” əsərləri XVIII əsr Osmanlı sahəsində məsnəvi şeir forması ilə qələmə alınmış əsərlərin parlaq nümunələridir.

Daha çox Nabinin təsirində olan və onun yolunu davam etdirən, hikəmi üslubunda şeirlər yazan şairlər lakonik mənzum formalara üstünlük vermişlər. Rübai şeir forması ilə də türk ədəbiyyatında kifayət qədər əsərlər ərsəyə gətirilmişdir. Türk ədəbiyyatının Xəyyamı kimi qələmə verilən Əzmizadə Haləti rübai sahəsində yetişsə də, onun rübailəri həm dəyəri, həm də sayı baxımından digərlərindən heç də üstün olmamışdır. Adı Ömər Xəyyam ilə şöhrətlənən bu şeir forması dörd misradan ibarət olmuşdur. Bu şeir forması da Türk ədəbiyyatına İran ədəbiyyatından keçmişdir. Həcəz bəhrinin rübai qəlibi ilə yazılan bu şeir forması haqqında müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. M.F.Köprülü, rübainin başlanğıcını XII əsrə qədər apararaq mürəttəb divanlarda mütləq şəkildə rübai şeir forması ilə əsərlər olduğunu qeyd edir (İpektren, 1999:79). XVII-XVIII əsr Azərbaycanlı şairlərin rübai şeir formasında olduqca qiymətli əsərləri vardır. Əmmanın müxtəlif mövzuları əhatə edən 42 rübaisi, Məczub Təbrizinin əsasən dini mövzulu 56, Zəfərin Əlişir Nəvainin rübaisinə bənzər 1 ədəd əsəri vardır. Tərzi Əfşarın 3 rübaisi, Səfinin məhəbbət mövzulu 1 rübaisi, Qövsü, Vaiz, Şah Abbas Kəbirin hər birinin 1 rübaisini görürük. Bu baxımdan Anadolu ədəbiyyatında rübai şeir forması ilə əsər yazanlardan ilki Mövlana Cəlaləddin Rumi olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə Əzmizadə Haləti 1000, Cövri 40, Nabi 150, Sabit 25, Səzai 49, Ərzurumlu İbrahim Həqqi 82, Əsrar Dədə 145, Şeyx Qalib 63 rübai söyləmişlər.

Türklərə məxsus olan tuyuq şeir forması ilə Qazi Bürhanəddin (öl.1399), Seyyid Nəsimi (öl.1417), Əlişir Nəvai (öl.1501), Babur Şah (öl.1530) əsərlər qələmə almışlar. Anadolu ədəbiyyatında çox qarşılaşdığımız bir şeir forması olan tuyuq əslində xalq ədəbiyyatında bayatı (mani), klassik ədəbiyyatda isə rübai şeir formalarının sintezindən düzəlmiş olduğunu qeyd edər bilərik (İpekten, 2018: 80). Samoyloviç və Fuad Köprülü də tuyuqdan bəhs edərəkən oğuz türklərinin Azərbaycan, Şərqi Anadolu və İraqa köçdükləri vaxtdan etibarən dörd misralıq xalq şeirləri ilə bu ərazilərdəki “Pəhləviyyat” deyilən və əruzla yazılan, bəstələnən rübailərin təsiri altında bu şeir formasına çevrildiklərini qeyd edirlər (İpekten, 1999: 80).

Ümumiyyətlə, “mürəbbe, müsəlləs, müxəmməs, müsəddəs, müsəbbe, müsəmmən, tərkibbənd, tərcibənd və s. kimi 3-10 misralı bəndlərdən düzələn şeir formalarına ərəblər müsəmmətlər demişlər. Mürəbbe dördlü deməkdir. Bu şeir forması ilə müxtəlif mövzular işlənmişdir. Mədəhiyyə, həcv, mərsiyyə, dini və didaktik mövzuları, mənzum məktublari əhatə edən bu şeir forması ilə bu dövrlərdə Nevinin, Əsrar Dədənin əsərləri vardır. Çox vaxt qoşma şeir forması ilə qarışdırılsa da, əslində klassik şeir formasıdır. Hətta alimlər bu şeir formasının əslinin türk şeir formasında gəldiyini qeyd edirlər. Məsələn, rus türkoloqu A.M.Şərbak mürəbbe tipli şeir formasına türk əsərlərində çox təsadüf edildiyini, M.Həmrayev isə buna görə də “mürəbbe ən qədim və daimi türk şeir forması olduğuna dəlalət edir” fikrini qeyd edir (Хамраев,1963:145). XVII əsr Azərbaycan şairləri arasında Qövsü Təbrizinin 1, Təsir Təbrizinin 4 mürəbbesi, XVIII əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyat nümunələri arasında Nişatın “Görmədim” rədifli mürəbbesi həm də ictimai-sosial problemləri dilə gətirməsi baxımından maraqlıdır: Hər təbibə söylədim dərdim, dəvasın görmədim, Möhnətü dərdü qəmin heç intəhasın görmədim. Bu cəhanın bir həqiqi aşinasın görmədim, Hər kimin çəkdim cəfasın, bir vəfasın görmədim (Dadaşzadə, 1980: 103). Şakir Şirvaninin və Məhcur Şirvaninin isə hərəsinin 1 mürəbbesi bilinir.

XVIII əsrlərdə Osmanlı ədəbiyyatında şərqi şeir forması xüsusi diqqəti çəkir. Şərqi bu dövrdə Naili ilə başlamış, lakin onun mühüm nümayəndələri XVIII və XIX əsrlərdə olmuşdur. Tuyuq kimi türklərə məxsus olan bu şeir forması xalq ədəbiyyatındakı türkünün klassik ədəbiyyatdakı qarşılığı olduğunu söyləyə bilərik. Əsasən dörd-beş misralıq bəndlərdən ibarət olan bu şeir formasının üçüncü misrası ən gözəl misra mənasında “miyan”, bəndlərin sonunda təkrar edilən misralara isə “nəqarət” deyilmişdir. Daha çox eşq, sevgi, gözəllik kimi mövzuları əhatə edən bu şeir forması bəstələnmək üçün yazılır və şairin məxləsi qeyd edilir. XVII əsrdən sonra Anadolu ədəbiyyatında daha çox yayıldığını müşahidə etdiyimiz bu şeir forması çarpaz qafiyəli olub sadə dillə qələmə alınmışdır. İlk şərqi nümunəsi ilə Naili “Divan”ında qarşılaşırıq. Naili “Divan”ında 11 şərqi forması ilə yazılmış şeir görürük. Yəhya Nazim (öl.1727) 9 şərqi söyləmişdir. XVIII əsr şairləri arasında şərqi şeir forması ilə əsər yazan şairlərdən Əhməd Nədimin adını

xüsusi qeyd etməliyik. Nədim "Divan"ında 3-5 bənd arası 27 şərqə vardır. Bu əsrin digər 11 şərqə müəllifi olaraq Şeyx Qalibi qeyd etməliyik. "XVII əsr şairimiz Təsis Təbrizinin ana dilində yazdığı əlimizə çatmış iki şeiri məhz şərqə janrında yazılmışdır ki, bu da həmin dövrdə Türkiyə ədəbiyyatı ilə ədəbi əlaqələrimizin daha bir sübutudur" (Kərimov, 2011: 275).

XVIII əsrdə müxəmməs şeir forması daha geniş yayılmışdır. Bu şeir forması beş misralı bəndlərdən ibarət olduğu üçün "beşli" mənasındadır (İpekten, 2018: 95). XVII xüsusilə, XVIII əsrdən etibarən bu şeir forması "...qəzəl və həttə məsnəvi formalarının mövqeyini xeyli dərəcədə laxlatmışdı (Dadaşzadə, 1980: 177).

İbrahim Həqqi "Divan"ında 7, Əsrar Dədə 2, Şeyx Qalib 4 müxəmməs sahibidir. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli söz ustalarının yaradıcılıqlarında da müxəmməs şeir forması ilə yazılmış əsərlərlə qarşılaşırıq. Əlaədin Qövsinin 5, Zəfərin 4, Məlik bəy Avcı və Səfinin hər birinin 1 müxəmməsi olduğunu görürük. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şairlərindən Kişvəri, Hidayət, Füzuli kimi şairlərin yaradıcılıqlarında gördüyümüz müxəmməs şeir forması ilk vaxtlar "istisnasız olaraq məhəbbət məzmunu daşıyan, lirik çalarlara malik" (Az.əd tarixi poetikası, 2006: 277) olsa da, XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni estetik və bədii çalarlarla zənginləşdirilmiş, mövzu dairəsini bir baxıma genişləndirmişdir. XVIII əsr Azərbaycan şairlərindən Molla Pənah Vaqifin 22, Şakir Şirvaninin 8, Məhcür Şirvaninin 6, Ağa Məsih Şirvaninin 4, Nəbinin 4, Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqin 4, Nişat Şirvaninin 3, Molla Vəli Vidadinin 1 müxəmməsi bilinməkdədir. Eyni vaxtda 6 misralıq bəndlərin birləşməsilə meydana gələn müsəmmətlərə müsəddəs deyildiyi bilinir. Əsasən 5-7 bəndən ibarət olan bu şeir formasında bənd sayı 12-ni keçənlərə də rast gəlmək olar. Müsəddəs şeir forması ilə Qövsü, Səfi və Zəfər hərəsi 1 əsər ərsəyə gətirmişlər. Məhcür Şirvaninin də 1 müsəddəsi bilinir.

Müxəmməsin bir növü olan tardiyə sadəcə qafiyələnmə formasına görə ondan fərqlənir. Belə ki, müxəmməslərdə bəndlərin son misraları o biri misralarla qafiyəli olduğu halda, tardiyələrdə bunu müşahidə etmirik. Tardiyələrdə hər bəndin son misrası digəri ilə həm qafiyə olur. Müxəmməsin tardiyə növünə türk ədəbiyyatında əsasən XVIII əsrdən sonra təsadüf edirik. Nədimin 12 bəndlik MəfUlü, məfAllün, fAUlün qalibi ilə yazılmış tardiyəsi vardır. Şeyx Qalibin "Hüsnü eşq" məsnəvisində istifadə etdiyi 4 tardiyə nümunəsi də maraqlıdır. "Beşləmə" mənasında olan təxmislər hər hansı bir şairin bəyənən əsərinin bir beytini ələ alaraq yazılan əsərlərdir. Azərbaycan ədəbiyyatının XVII əsr şairlərindən Əmmani, Kəsbü, Rövnaqi və Şükriyin Füzuli qəzəllərinə, Saib Təbrizi və Əlişir Nəvayiə yazılmış təxmislərlə yanaşı Hamidin və Ağa Məsih Şirvaninin də yazdıqları təxmislər maraqlıdır. Cövrinin Nadiri, Yəhya Əfəndi, Füzuli, Maqali, Nevi və Arif Çələbiyə təxmisləri vardır. Şeyxülislam Yəhya və Naili hərəsi 1, Nabi və Nədim 3, Əsrar Dədə 6 təxmisi söyləmişdir. Şeyx Qalibin Mövlana, Füzuli, Xəyalı bəy, Nəfi və digərlərinə yazılmış 17 təxmisi vardır.

Tərkibbənd eyni vaxtda 8-20 misralıq bəndlərin birləşməsindən ibarət olan şeir formasıdır. Ümumiyyətlə, tərkibbəndlərdə bəndlərin sayı əsasən 5-7 olur. Bu şeir forması ilə müxtəlif mövzularda əsərlər yazılmışdır. Tərkibbəndlərdən bəhs edərkən Bağdadlı Ruhinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şeyx Qalibin, Cövrünün, Saminin tərkibbəndləri də dövrlərində məşhur olmuşdur. Nişat Şirvaninin bir tərkibbəndi olmuşdur. Tərcibəndlər hər bəndin sonunda vasitə beytinin təkrarlanması ilə tərkibbəndən ayrılır. XVII əsrdə Cövrünün 2 tərcibəndi, Nailinin bir mərsiyə-tərcibəndi, XVIII əsrdə isə Nədim, Qalib Dədə və Şakir Şirvaninin hər birinin 1 tərcibəndi var. Bu dövrdə müştərək qəzəllər də xeyli artmış, nəzirə şeirləri çoxalmışdır. "Səbki-hindi" ilə birlikdə sənətdə hünər göstərmək tendensiyası tarix, müləmma, lüqaz şeir formalarının yayılmasına səbəb olmuşdur. Tarixlər adətən "qatayı-kəbirə" şəklində yazılırdı. Seyyit Vəhbi, Kami, Kırımlı Rəhmi, Əndərunlu Fazil, Nədim, Şakir, Raşit divanlarında çox sayda tarixə rast gəlmək olar. Ancaq heç şübhəsiz ki, əsrin tarix yazmaqda ən böyük ustası Süruri olmuşdur. Bu əsrdə ənənəvi rindanə, eşq və dini mistisizmlə yazılmış qəzəllərlə yanaşı, satirik janrda yazılmış qəzəllər də çoxluq təşkil edirdi.

Azərbaycan sahəsində yaranan ədəbiyyatda XVII əsr şairləri müxtəlif şeir formalarında özlərini sınaşlar da, ən çox maraqlı göstərdikləri qəzəl, rübai və tək beytlər olmuşdur. Halbuki Osmanlı şairləri qəzəllə yanaşı qəsidə, qitə, nəzm şəkillərinə xüsusi yanaşmışlar və daha çox bu formada əsərlər ərsəyə gətirmişlər. XVIII əsrdə də qəzələ olan maraqlı azərbaycanlı şairlər arasında davam etsə də, müxəmməs şeir formasının daha çox yaygınlaşdığı şahidi olur. Eyni dövrdə osmanlı şairləri qəzəl, qəsidə, qitə, təxmisi və məsnəvi kimi şeir formalarına müraciət etmişlər. Bu dövrlərdə istər Azərbaycan, istərsə də Osmanlı ədəbiyyatında realist meyillər güclənmiş, xalqçılıq tendensiyası daha çox özünü göstərmişdir. Bu da öz növbəsində klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin daha çox xalq ədəbiyyatından bəhrələnməyə və o

janrlarda əsərlər yazmağa yönəlmişdir. Bunun nəticəsində XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin ədəbi irsinin çoxunu qoşma, gəraylı və digər aşiq ədəbiyyat şeir formaları tuturdu. Osmanlı ədəbiyyatında da xüsusilə, Əhməd Nədimin xalq ədəbiyyatı şeir formasında əsərlər yazdığı da bir həqiqətdir. Onu da qeyd etmək ki, XVII-XVIII əsr Azərbaycan coğrafiyası üçün olduqca mürəkkəb dövr olduğu və daha çox yadelli işğalçılarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldığı üçün bir çox müəllifin əsərləri ya yandırılmış, ya da xarici ölkə kitabxanalarına aparılmışdır. Bu səbəbdən onların ədəbi irsini tam olaraq müyyənləşdirmək olduqca mürəkkəb məsələdir. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış poetik nümunələrlə Osmanlı-türk ədəbiyyatı əsərlərinin forma və janr xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili hər iki ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi baxımından olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Araslı, H. (1956). XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı
2. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. (2006). II kitab. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan şeir sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair. Bakı: Elm
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. (2005). Üç cildə III c.XVII-XVIII əsr Azərbaycan şeiri. (Tərtib.Cahangir Qəhrəmanov) Bakı: Şərq-Qərb
4. Dadaşzadə, A.(1980). XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm
5. İpekten, H. (2018). Eski türk edebiyatı .Nazım şekilleri ve aruz. İstanbul: Dergah
6. İslam Ansiklopedisi (1996). C.XIII. İstanbul: TDV
7. Kərimov, P. (2011). XVIII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan
8. Pala, İ. (2018). Ansiklopedik Sivan Şiiri Sözlüğü. İstanbul: Kapı
9. Səfərli, Ə. (1982). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı: Yazıçı
10. Хамраев М. (1963). Основы тюркского стихосложения.Алма-Ата: АН Казахской ССР